

LBRIS

We know
books

SPINOZA

Filosofia după metoda geometrică

Joan Solé

LITERA

București
2020

CUPRINS

Persistența neașteptată a lui Baruch Spinoza	7
Paradoxurile rațiunii	7
Metoda intuitiv-paradoxală de a afla dacă, în esență, suntem de acord cu Spinoza	18
Structura acestei cărți	23
Viața filosofului înțelept	25
Familia Spinoza: iudaismul	27
Amsterdam (1632–1660): formare și afirmare	28
Rijnsburg (1661–1663): singurătatea șlefuitorului de lentile	34
Voorburg (1663–1670): religie și politică	37
Haga (1670–1677): ultimii ani	41
Stadiul cunoașterii	47
Contextul I: revoluția științifică și metoda filosofică	47
Ordinea geometrică	50
Context II: Descartes și cartezianismul	56
Raționalismul spinozian	57
Metafizica: Dumnezeu sau natura (substanță, realitate sau univers)	61
Substanță, atribute, moduri	62
Monism și naturalism	67

<i>Scurtă istorie a argumentului ontologic privind existența lui Dumnezeu</i>	73
Realitatea (Dumnezeu sau natură)	75
<i>Spinoza este panteist?</i>	77
Determinism și necesitarianism	84
Mintea umană	89
Monism antropologic	91
Paralelism și identitate între minte și corp	92
<i>O implicație surprinzătoare a monismului metafizic: panpsihismul</i>	98
Cunoaștere	99
Tendința activă (<i>conatus</i>): psihologie și filosofie morală	103
<i>Trei propoziții despre sentimente</i>	104
Psihologie: sentimentele	105
Acțiuni, pasiuni și absență a voinței	105
Tendința activă (<i>conatus</i>)	110
Sentimentele tendinței active umane: dorință, bucurie, tristețe	113
Sentimente derivate: iubire, ură; speranță, teamă	117
Puterea de a acționa, bucurie, vitalitate: etica	119
Egoismul ca valoare: bine, virtute, libertate	121
Cooperare socială	128
Omul liber: fericire, bucurie	131
Fericire și eternitate	133
<i>Opere principale</i>	138
<i>Cronologie</i>	140
<i>Indice de nume și de concepte</i>	143

Persistența neașteptată a lui Baruch Spinoza

Paradoxurile rațiunii

Istoria gândirii abundă în destine neașteptate. Ceea ce într-o zi se află pe culmi cade treptat în uitare, iar ce părea destinat să dispară rezistă în timp. În secolul al XVI-lea, Erasmus din Rotterdam era cea mai mare personalitate a umanismului european, unul dintre cei mai mari inițiatori ai modernității culturale, al cărui cuvânt era lege în Europa. Astăzi însă, este citit în cea mai mare parte doar de specialiști. Voltaire a dat nume unui secol, secolul al XVIII-lea, a fost identificat în mare parte cu proiectul de emancipare iluministă, a fost celebrat de Nietzsche în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, dar astăzi destinul lui este identic cu al predecesorului său umanist. A existat o perioadă în care cultura a fost hegeliană, când s-a înțeles că istoria umanității avea o direcție precisă și un sens, iar această percepție a devenit înspăimântător de hegemonică în diverse momente ale secolelor XIX și XX. Dar astăzi aproape nimeni nu vrea să își amintească de Hegel. Toate enciclopediile au surghiunit doctrina lui

Baruch Spinoza într-un ungher obscur din indice. Acest filosof evreu olandez din secolul al XVII-lea, condamnat și excomunicat, cel mai mare exponent al raționalismului, curent filosofic respins definitiv de Immanuel Kant în *Critica rațiunii pure*, gânditor determinist care susținea că tot ce se întâmplă este necesar și nu se putea întâmpla altfel, care a afirmat că Dumnezeu este realitatea și a inclus ființa umană în această realitate necesară, nu ar trebui să fie, conform logicii, un autor actual pentru epoca noastră. Scrierile lui sobre, austere, chiar aride frizează literatura. Viziunea lui asupra existenței umane este cât se poate de opusă percepției despre libertate ca spontaneitate care s-a impus în lumea actuală. Nimic din Spinoza nu se adaptează cu ușurință la nimic din secolul XXI. Cu toate acestea, reușește în continuare să fie unul dintre cei mai stimulanti, energici și totali gânditori din câți au existat vreodată. Poate că nici un gânditor anterior (cu excepția lui Platon) și puțini dintre cei care i-au urmat până în secolul XX au continuat să stârnească un interes atât de viu. La trei secole și jumătate de la moartea lui, ideile sale sunt nu doar de un interes intelectual enorm, dar și capabile să ajute persoane concrete să își trăiască existența reală. Mai cu seamă studiul său asupra psihologiei umane este de o modernitate și de o clarviziune surprinzătoare, motiv pentru care este citit în continuare și în epoca tehnologiilor.

Baruch Spinoza (1632–1677) este unul dintre cei trei mari filosofi raționaliști ai secolului al XVII-lea, împreună cu Descartes și Leibniz. Pornind de la lectura celui dintâi, a cărui gândire i se părea adecvată, dar insuficientă, Spinoza a conceput proiectul de explicare a realității (lumea și întregul ei conținut, inclusiv ființa umană cu interioritatea ei) pornind de la conceptele rațiunii. Considera că, printr-o gândire corectă, se putea ajunge la o cunoaștere sigură și fiabilă atât a lumii fizice, cât și a celei morale, a lucrurilor externe și a experiențelor interne. Raționalismul

spinozian are trei proiecții fundamentale: cea metafizică, întrucât susține că realității îi este subiacentă o ordine rațională necesară; cea epistemologică, în sensul că intelectul uman poate cunoaște această ordine; și cea etică, datorită convingerii că, pentru ființa umană, binele constă în a-ți governa propria viață în conformitate cu cunoașterea ordinii universale.

A trăit în epoca revoluției științifice, la care a participat activ atât ca artisan (meseria lui era de șlefuitor de lentile pentru telescoape, microscopice și alte dispozitive optice), cât și ca teoretician, deoarece era la curent cu cele mai recente progrese din domeniul fizicii și din alte științe. Atracția pe care o resimțea față de cunoașterea lumii materiale nu l-a făcut să uite dimensiunea subiectivă a ființei umane. Opera lui principală, *Etica demonstrată după metoda geometrică*, îi expune filosofia morală pe baza metafizicii sau studiul fondului ori a structurii realității. *Etica*, lucrare ce a stârnit un interes inepuizabil de-a lungul a peste trei secole în care a continuat să fie publicată, tratează cu rigoare aproape toate marile teme ale filosofiei: existența și natura lui Dumnezeu, relația dintre minte și corp în cadrul ființei umane, libertatea și determinismul, adevărul, legile naturii, pasiunile, virtutea, fericirea, caracterul binelui și al răului, nemurirea, eternitatea. Puține cărți au tratat atât de serios un spectru tematic atât de vast. Spinoza a scris și un studiu despre teoria politică și interpretarea biblică, *Tratat teologico-politic*, prin intermediul căruia spera să contribuie la pacea mondială și să promoveze libertatea de gândire. Ulterior, prin *Tratat despre îndreptarea intelectului*, a încercat să ofere instrumentele conceptuale pe care le considera indispensabile pentru a gândi corect.

A refuzat măgulirile și banii celor puternici pentru a-și menține, prin sărăcie, propria libertate și independență. S-a întreținut din meseria de șlefuitor de lentile și a construit un sistem abstract care nu ține cont de datele furnizate de simțuri. A trăit



Portret al lui Baruch
Spinoza, circa 1665

pe deplin pentru filosofie și, chiar și după ce a devenit celebru în cercurile culte din întreaga Europă, a preferat să nu își câștige traiul din aceasta.

Persistența neașteptată a lui Spinoza în zilele noastre este plină de paradoxuri atât în ce privește viața acestuia în secolul al XVII-lea, cât și caracterul atemporal al operelor și al lecturii sale în plin secol XXI. Numărul acestor paradoxuri este fără îndoială mai mare decât ne-am aștepta de la un gânditor care a trăit discret și coerent și a construit un sistem clar ce reprezintă punctul culminant al raționalismului. Aceste contradicții (multe dintre ele doar aparente, după cum vom vedea în continuare) îl fac și mai interesant pe Spinoza ca personaj istoric, în pofida aurei de mister care îl înconjoară, și transformă abordarea ideilor lui într-o aproximare deopotrivă hotărâtă și nesigură, irezistibilă și aproximativă. Să trecem în revistă principalele paradoxuri, fie acestea aparente sau reale.

Paradoxul biografic: Spinoza a fost un om integru, cinstit și pașnic, împotriva căruia s-a dezlănțuit o violență înspăimântătoare înainte, în timpul și după viața lui. A promovat toleranța și respectul, independența de gândire și pacea civilă. Idealul lui de trăire umană, pe care și l-a asumat în cadrul propriei existențe, viața sobră și retrasă a omului înțelept, devotată gândirii liniștite și relațiilor pașnice cu ceilalți oameni, s-a ciocnit de aversiune și de rea-voință. Bunicii și părinții lui au fost expulzați din Peninsula Iberică pentru că erau evrei, după ce se convertiseră cu forța la creștinism. Familia Spinoza (formă pe care o ia numele lor de familie inițial, Espinosa, la părăsirea Spaniei și a Portugaliei) s-a stabilit la Amsterdam, pe atunci cel mai tolerant loc din Europa.

Însă în orașul olandez în care s-a născut, Baruch avea să fie expulzat din sinagogă și din comunitatea evreiască deoarece nutrea idei contrare religiei oficiale. Într-un comunicat, comitetul director a aruncat asupra lui cele mai îngrozitoare anateme: „Să fie blestemat în timpul zilei și să fie blestemat în timpul nopții, să fie blestemat când se culcă și să fie blestemat când se trezește, să fie blestemat când intră și să fie blestemat când iese“. Când, la câteva luni după moartea lui, prietenii i-au publicat operele complete, autoritățile le-au interzis, le-au respins și au ordonat să fie arse. Pare o animozitate nemăsurată împotriva cuiva pe al cărui inel era gravată o pecete cu adagiul latin *Caute*, „Fii precaut“*.

Paradoxul durerii și al seninătății: familia lui a fost lovită de mortalitate prematură, care a curmat timpuriu viața mamei, a mamei vitrege și a mai multor frați ai lui Baruch. Cu toate acestea, Spinoza a edificat o gândire bazată pe seninătate și fericire.

Paradoxul sănătății șubrede și al vitalității: în cea mai mare parte a celor 44 de ani de viață ai săi a avut o sănătate fragilă, care îl obliga să fie foarte atent la alimentație și la starea fizică. Și totuși, filosofia lui este o afirmare a vieții, ne îndeamnă să aprofundăm sentimentul existenței în sine și „să perseverăm în propria ființă“.

Paradoxul dificultății care atrage: *Etica* este una dintre cele mai dificile cărți de filosofie care au fost scrise vreodată. Citirea și înțelegerea ei sunt foarte anevoioase chiar și pentru un cititor cu formație filosofică. Principalii erudiți și comentatori au dedicat numeroși ani de reflecție acestei cărți (deseori un sfert

* Un alt mare raționalist, Epicur [secolul III î.Hr.], a fost de asemenea insultat pentru că a încercat să ducă o existență liniștită și senină, bazată pe percepția naturalistă asupra lumii. Maxima lui Epicur, foarte asemănătoare cu cea a lui Spinoza, era: „Trăiește ascuns“. Există și analogii fizice între cei doi filosofi: ambii au avut o sănătate șubredă, ceea ce nu i-a împiedicat însă să se dedice cu mare rigoare gândirii. Din acest punct de vedere, dar și din perspectivă imanentistă, seamănă mult cu Nietzsche, care i-a admirat pe amândoi.

de secol sau chiar mai mult dintr-o viață de om insuficientă) înainte să considere că și-au făcut o idee precisă cu privire la structura și semnificația ei în general. Dintre cărțile filosofice care se pot citi – există și cărți ilizibile printre cele celebre – aceasta s-ar putea să fie cea mai dificilă, alături de lucrarea lui Kant *Critica rațiunii pure*. Îl putem cita aici, de exemplu, pe Steven Nadler, autor al uneia dintre cele mai bune biografii ale lui Spinoza și al unei bune introduceri în gândirea lui: „*Etica* este și o carte extraordinar de dificilă. Deși întrebările pe care le pune Spinoza sunt cele filosofice dintotdeauna și care, prin urmare, li se par familiare oricui a frecventat cursuri elementare de filosofie, cartea poate fi extrem de intimidantă la prima lectură. (Și îmi pare rău să vă informez că, așa cum se întâmplă cu cea mai mare parte a marilor opere filosofice, devine tot mai dificilă la fiecare nouă lectură.) Cititorul modern va considera modul lui de expunere opac, vocabularul bizar și temele extrem de complexe, chiar impenetrabile.“ Aparatul introductiv spinozian îl intimidează pe cititorul care are de-a face prima oară cu *Etica*, așa cum scrie Henri Bergson: „Disponerea formidabilă de teoreme cu rețeaua densă de definiții, corolare și scolii [comentarii] și această complexitate de mecanisme, această capacitate de a oprima care, în prezența lucrării *Etica*, îl face pe începător să se scufunde în admirație și teroare, de parcă s-ar afla în fața unui vas de război“. Și, cu toate acestea, o mică parte din umanitate continuă să se adâncească în paginile lui labirintice, dornică să le disece sensul mai profund. Este oare vorba despre provocarea inerentă dificultății? Fără îndoială că trebuie să fie ceva mai mult care să ne stimuleze să ne dedicăm ani din viață acestei sarcini dificile. Într-adevăr, ca un vârf înalt, greu accesibil, le oferă celor care îl ating o viziune unică, o panoramă completă asupra existenței. Cine va simți dorința de a urca pe el va avea nevoie de un ghid care să îi netezească calea pe panta abruptă. Această carte, ca toate celelalte

introduceri în opera lui Spinoza, trebuie să îndeplinească rolul umil de ghid în această aventură. Dar nici un ghid onest nu vrea să înșele și nu va face să treacă un deal drept acoperișul lumii. Cititorul va găsi calea de acces mai puțin inaccesibilă, desigur, dar trebuie oricum să înceapă ascensiunea.

Paradoxul fondului și al formei: Spinoza este actual datorită a ceea ce spune, nu a modului în care o spune. „Spinoza este unic între filosofii secolului al XVII-lea. Încă nu este posibil să ne întrebăm serios dacă filosofia lui, reformulată în termenii secolului XX, este substanțial adevărată, când este imposibil de expus această gândire în raport cu autorii principali aproape contemporani cu el, Descartes și Leibniz. Cu toate acestea, tehnica filosofică le datorează mult acestora și aproape nimic lui“.*

Paradoxul lipsei de stil literar: modul lui de a scrie, sobru și auster, lipsit de orice ornament literar („liber de metaforă și de mit“, după spusele lui Borges), conceput pentru o transmitere cât mai obiectivă și mai impersonală de conținuturi abstracte, li se pare multor cititori fascinant, ca o arhitectură transparentă, așa cum sunt cei care admiră frumusețea rece a matematicii și o compară cu a poeziei și a muzicii.

Paradoxul clarității cu sensuri multiple: *Etica demonstrată după metoda geometrică* este tratatul filosofic cu cea mai mare rigoare formală, compus de parcă ar fi vorba despre matematică pură; conform autorului, acest lucru garantează trecerea univocă de la premise clare și distincte la concluzii necesare. Dar, în pofida căutării preciziei absolute, este surprinzător modul în care *Etica* a făcut obiectul celor mai discordante interpretări, fiind atribuită pe rând materialismului, ateismului, panteismului, spiritualismului, misticismului și idealismului.

* Alan Donagan, *Spinoza*

Paradoxul imperfecțiunii perfecte: Spinoza a aspirat să își expună concepțiile într-un mod obiectiv și incontestabil, prin intermediul unei metode împrumutate de la maestrul grec al geometriei, Euclid: prin urmare, titlul complet al capodoperei lui este tocmai *Etica demonstrată după metoda geometrică*. Metoda constă în faptul de a relaționa precis și necesar, cu o logică lipsită de caracter arbitrar, concepte și argumentări închise în definiții, axiome, propoziții, demonstrații, corolare, scolii și apendice: un labirint conceptual cu galerii și răspântii infinite și minuțioase. Să ilustrăm acest lucru printr-un exemplu: propoziția 17 din partea a V-a, cu demonstrația și corolarul aferent:

Dumnezeu este lipsit de pasiuni și nu este mișcat de nici un fel de bucurie sau tristețe./ Demonstrație: Toate ideile, întrucât se referă la Dumnezeu, sunt adevărate (după propoziția 32 din partea a II-a), adică (după definiția 4 din partea a II-a) adecvate; astfel încât (după definiția generală a sentimentelor), Dumnezeu este lipsit de pasiuni. Apoi, Dumnezeu nu poate trece nici la o perfecțiune mai mare, nici la una mai mică (după corolarul 2 al propoziției 20 din partea I), astfel încât (după definițiile 2 și 3 ale sentimentelor) nu este mișcat de nici un sentiment de bucurie sau de tristețe./ Corolar: la drept vorbind, Dumnezeu nu iubește și nu urăște pe nimeni. De fapt, Dumnezeu (după propoziția precedentă) nu este mișcat de nici un afect de bucurie sau de tristețe și, prin urmare (după definițiile 6 și 7 ale sentimentelor), nici nu iubește, nici nu urăște pe nimeni.*

.....

* Pentru liniștea cititorului, trebuie să spunem că este un exemplu extrem, întrucât este una dintre propozițiile cu cele mai multe trimiteri din toată cartea; în pofida acestui lucru, este totuși reprezentativă.

Spinoza dorea să edifice un model conceptual matematic cu linii și ramificații precise. Dar nici unul dintre cei mai serioși cititori ai lui nu crede că a reușit întru totul. Aceștia semnaleză lacune, ambiguități și puncte opace din argumentare, fără să indice însă contradicții interne, ceea ce, într-o expunere atât de complexă asupra totalității existenței, evidențiază suprema rigoare intelectuală a lui Spinoza. Și totuși, poate pentru că în mintea lui totul era evident și, prin urmare, nu a considerat că ar necesita clarificări, comentatorii au observat în numeroase pasaje deficiențe de expunere care îngreunează înțelegerea gândirii sale. Să îl cităm, de exemplu, pe Curley: „Stilul de prezentare axiomatică al lui Spinoza nu oferă de fapt claritatea la care aspira. Definițiile sunt de obicei obscure, în mod frecvent axiomele nu sunt evidente și prea adesea demonstrațiile nu sunt convingătoare“. Apoi continuă: „Dar, în pofida acestui fapt, este foarte greu să scapi de senzația că merită să încerci să înțelegi un lucru care, dacă ar fi adevărat, ar avea o importanță enormă și care este foarte posibil să fie adevărat“.* Este senzația care îi încearcă pe toți cei care s-au încumetat să citească *Etica*. Este extrem de dificilă, nu atinge nici pe departe perfecțiunea formală la care aspiră metoda geometrică, iar cititorul trebuie să umple activ multe dintre aceste lacune. Cu toate acestea, este un efort care merită întreprins.

Paradoxul ateului îmbătat de Dumnezeu: unul dintre cuvintele-cheie care apar cel mai mult în *Etica* este Dumnezeu. Poetul german Novalis a scris că Spinoza era „îmbătat de Dumnezeu“. Dar filosoful olandez a fost considerat de mulți un gânditor ateu (adică „fără Dumnezeu“). Firește, aceste judecăți atât de diferite se bazează pe concepții diferite despre Dumnezeu.

* Curley, Edwin, *Behind the Geometrical Method: a Reading of Spinoza's „Ethic“*

Paradoxul determinismului și al libertății: Spinoza este un gânditor determinist, pentru care tot ce se întâmplă are o cauză necesară și nu s-ar putea întâmpla altfel. Dar, în același timp, ca filosof moral, Spinoza a afirmat libertatea. Firește, nu este vorba despre libertatea pe care o înțelegem în zilele noastre.

Paradoxul influențelor contrarii: marxistii l-au adoptat ca precursor al materialismului istoric, iar hegelienii ca precursor al idealismului absolut.

Paradoxul învățatului biblic: a combătut existența miracolelor și faptul că un Dumnezeu transcendent s-a revelat umanității, caracterizarea evreilor ca popor ales și inspirația divină a Bibliei și, în același timp, a denunțat potențialul religiei oficiale de a genera conflicte și de a destabiliza statul. Și-a dedicat mulți ani din scurta lui viață interpretării Bibliei și studierii istoriei poporului evreu.

Paradoxul inactualității actuale: sistemul și limbajul lui, care ar părea indisolubil legate de un stadiu al gândirii de-acum încheiat, continuă să atragă atenția asupra epocii sale. Nu trec și în același timp trec testul Hume-Kant. Trebuie să explicăm pe scurt acest lucru (o vom face mai pe larg într-o secțiune ulterioară). În Europa secolului al XVII-lea, curentul filosofic dominant era raționalismul, care își baza întreaga structură pe principii conceptuale abstracte, precum matematica. Este vorba despre concepte care, conform presupunerilor raționaliste, nu aveau nevoie de experiență în lumea reală pentru a le confirma validitatea și fiabilitatea, sau aveau nevoie de ea doar în mod accesoriu. Aceste concepte trebuiau să permită atingerea unei cunoașteri incontestabile, sigure și necesare a lumii și a sensului ei suprem. Spinoza aparține pe deplin raționalismului și reprezintă, conform multora, expresia sa maximă, gânditorul care a încredințat totul rațiunii în cel mai exclusiv mod posibil. În secolul al XVIII-lea, scepticul scoțian David Hume a respins definitiv aspirațiile raționalismului, iar câțiva ani mai târziu Immanuel Kant a revenit asupra argumentului, demonstrând că nu putem obține nici o